
Проблеми розвитку науково-технологічного потенціалу

О.В. Макарова, Ю.В. Горемикіна, Г.Я.Рудий, О.В.Бахонський, О.Є. Дуброва

Стипендіальні форми підтримки молодих учених НАН України

Аналізується роль державних форм підтримки молодих учених Національної академії наук України у залученні та закріпленні талановитої наукової молоді в наукових установах НАН України. Особливу увагу приділено зарубіжному досвіду підтримки молодих учених.

Проблеми відтворення кадрового потенціалу вітчизняної науки та залучення талановитої молоді до наукової праці залишаються актуальними вже два десятиліття поспіль.

Роки розбудови в Україні ринкової економіки показали, що держава не має достатніх матеріальних ресурсів для збереження науки у тому вигляді, в якому вона була створена за роки радянської влади. За час ринкових перетворень відбулося катастрофічне зменшення фінансування наукових досліджень, в тому числі виділення коштів на наукове обладнання, припинили надходити довгострокові замовлення на фундаментальні дослідження, відбулося зниження престижу науки і статусу вчених, оплати праці вчених.

З початку 80-х і до середини 90-х років минулого століття в Україні на загальнодержавному рівні не приділялося належної уваги питанням залучення та закріплення наукової молоді. Це призвело, в свою чергу, до поступового скорочення частки молодих фахівців у науково-дослідній діяльності та до зміни ціннісних пріоритетів суспільства, а саме значного зниження зацікавленості молодого покоління науковою роботою. Багато з розроблених вже у часи незалежності нашої країни законів, указів, постанов носять декларативний характер, оскільки при їх

затвердженні відсутні належні механізми реалізації задекларованих намірів, їх фінансового забезпечення, не враховується обмеженість бюджетних ресурсів.

Водночас, незважаючи на постійний брак коштів, на державному рівні запроваджуються певні заходи, спрямовані на залучення талановитої молоді до наукової праці та стабілізацію кадрового складу, насамперед академічних установ: засновані премії, стипендії та гранти для молодих учених Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України, підвищено рівень аспірантської стипендії; прийнято сприятливий пенсійний закон для науковців, науковим установам надано право цілорічно здійснювати прийом до аспірантури; за ініціативою НАН України відкрито нові спеціальності в інститутах і університетах, створено перспективні факультети, навчальні кафедри в академічних структурах, організовано масові стажування студентів вищих навчальних закладів у наукових лабораторіях і відділах академічних установ тощо.

Міжнародний досвід підтримки молодих учених. Аналізуючи політику підтримки молодих науковців у більшості європейських країн, відзначимо той факт, що, в основному, вона ґрунтується на перевагах широкого міжнародного

© О.В. Макарова, Ю.В. Горемикіна, Г.Я.Рудий, О.В.Бахонський, О.Є. Дуброва, 2012

співробітництва, тобто залученні до провідних наукових установ країни молодих талановитих науковців з різних країн світу. В основному це програми академічних обмінів, стипендій та грантів. Більшості європейських країн притаманне розуміння того, що залучення до досліджень талановитих вчених з різних країн світу — це не лише допомога власне молодим науковцям, а й вагомий стимул для розвитку наукового потенціалу країни.

Яскравим прикладом такої політики є *Великобританія*, для якої характерним є розмаїття стипендій та грантів для молодих науковців, у тому числі іноземних громадян. Серед них:

1. Стипендія Лондонського університету ім. Королеви Мері — надається на отримання ступеню PhD за спеціальностями міжнародні відносини та політичні науки. Цей вид стипендії покриває вартість навчання; строк дії — 3 роки. Щорічно Університет призначає лише дві стипендії.

2. Стипендія Фундації Ернста Шерінга — призначена для написання кандидатської дисертації молодими вченими у галузі біології, хімії, медицини та міждисциплінарних галузей (біохімія, біоінформатика тощо). Загалом призначається сім стипендій на рік найкращим кандидатам для виконання дослідження у кращих наукових та академічних установах світу. Строк дії стипендії — 2 роки.

3. Overseas Research Students Awards Scheme (ORSAS) — програма надання грантів на дослідження в університетах Великобританії. Покриває різницю між вартістю навчання у Великобританії та у країні-апліканта. Критерій відбору — академічна успішність претендентів.

4. Стипендія ім. Лорда Цукермана — надається на науково-дослідницький післядипломний курс в University of East Anglia на факультеті природничих наук. Щорічно цей університет надає дві стипендії.

5. Програма післядипломних стипендій Chevening, яку адмініструє Британська Рада, а фінансує Інститут відкритого суспільства (в Оксфорді та Йоркському університеті) разом з Міністерством закордонних справ Великобританії. Стипендії Chevening надаються науковцям та молодим фахівцям, котрі можуть продемонструвати як високі академічні показники, так і визначні лідерські здібності. Більшість цих стипендій розрахована на післядипломні магістерські програми (на здобуття ступенів MSc, MA, LLM) тривалістю до 12 місяців, але можливо також обрати менш тривалу дослідницьку програму строком від 3 місяців.

6. Післядипломні стипендії Університету Глазго — надаються аспірантам і докторантам у таких галузях: гуманітарні науки та мистецтво, медицина, фізика, право, бізнес і соціальні науки, ветеринарія, інформатика і математика, освіта, біомедицина і науки про життя. Стипендії покривають різницю між вартістю навчання у Великобританії та у країні студента.

7. Програма візитів до коледжів Оксфордського університету, які пропонують програму короткотермінових візитів для дослідників (як правило, викладачів університетів). Перевага надається тим, хто працює над спеціальним проектом.

8. Дослідницька стипендія Гертфордського коледжу (Оксфорд) — заявки приймаються на здобуття трирічної дослідницької стипендії для молодих науковців зі ступенем PhD або еквівалентного йому в галузі гуманітарних або соціальних наук. Цільовою аудиторією є дослідники в таких сферах: археологія, економіка, географія, історія, правознавство, філософія, європейські мови та літератури, східні мови та літератури.

9. Конкурс на здобуття короткотермінового дослідницького гранту від Національного Морського Музею. Грант надається особам, які проживають за

межами Великобританії і проводять дослідження в галузі міжкультурної взаємодії, морської історії та мореплавання, історії літератури й мистецтва, в усіх дотичних та суміжних сферах.

10. Дослідницькі стипендії з культурної та інтелектуальної історії при Інституті Варбурга (The Warburg Institute), Лондон. Інститут пропонує короткотермінові стипендії (на два, три та чотири місяці) для молодих науковців, які досліджують впливи та трансформації античної класичної культури в культурі Європи. Стипендії пропонуються для дослідників різних гуманітарних дисциплін.

11. Стипендії «Erasmus Mundus» – для навчання за магістерською програмою з інформатики та електронного бізнесу (e-business). Навчальною базою програми є консорціум із чотирьох університетів Великобританії, Греції, Іспанії та Ірландії.

Аналогічної політики щодо підтримки молодих науковців дотримується і *Німеччина*, де є велика кількість різноманітних наукових стипендій. Призначаються вони як громадянам Німеччини, так і іноземним громадянам. Більшість стипендій та грантів орієнтовані в основному на студентів, аспірантів та молодих вчених віком до 35–40 років. Як правило, такі стипендії призначаються на конкурсній основі з процедурою подачі заявки та подальшим відбором претендентів. Критерії відбору досить різноманітні, однак вирішальне значення мають: академічні успіхи, мотивація для досліджень, наявність змістовного дослідницького проекту та відповідальність за нього, а для іноземних науковців – знання німецької чи англійської мови та тісні контакти з німецькими колегами.

Німеччина зацікавлена у молодих учених, тому для підтримки аспіран-

тів існують спеціальні фонди, найбільшим з яких вважається Deutsche Forschungsgemeinschaft (стипендія якого у більшості випадків становить 1 000 євро на місяць). Значну фінансову підтримку аспірантам надає також фонд Doktorand.

Великою популярністю користуються і стипендіальні програми підтримки аспірантів при вищих навчальних закладах, наприклад Колегії стипендіатів (Graduiertenkolleg), які фінансуються Німецьким дослідницьким товариством (DFG). Учасники цієї програми працюють над дисертаціями, які є міждисциплінарними (тобто виходять за рамки однієї дисципліни). Навчання в основному розраховано на самостійну роботу стипендіатів, лекцій та семінарів не багато. За успіхами стипендіатів стежить професор-куратор.

У Німеччині функціонують й інші фонди підтримки молодих науковців та студентів – це фонди партій, церков, урядів земель, релігійних організацій.¹ Значну кількість стипендій у різних галузях (навіть у галузі «мистецтво і музика») виділяє Фонд стимулювання освіти німецького народу (Studienstiftung des deutschen Volkes). Варто зазначити, що розмір стипендії розраховується таким чином, щоб фінансування вистачало на життя стипендіату. Якщо стипендіат має можливість додаткового заробітку, то він повинен повідомити про це у фонд, який підтримує його. У таких випадках відповідний обсяг зароблених коштів вираховується із стипендії.

Основною організацією, що видає стипендії іноземцям, є Німецька служба академічних обмінів (DAAD). Фактично DAAD є головною програмою освітніх обмінів та стипендій для навчання в Німеччині. Вона має дуже широкий спектр

¹ Наведемо кілька інших фондів, де науковці та студенти можуть отримати стипендії: Фонд Конрада Аденауера (Konrad Adenauer Stiftung), Фонд Фрідріха Ерберта (Friedrich Erbert Stiftung), «Фонд кожної із Земель» NaFög (цей фонд видає стипендії лише на написання дисертації).

стипендій для студентів, аспірантів, викладачів, науковців, журналістів, митців тощо. Окрім програм DAAD іноземні громадяни у 2009–2010 роках могли скористатися цілою низкою інших стипендіальних програм.²

Політика підтримки молодих учених у Франції також спрямована на міжнародне співробітництво й академічні обміни. Загалом Франція надає широкі можливості і для отримання стипендій іноземним науковцям, зокрема це: стипендії французького уряду (аналог німецької DAAD); стипендії, які надають посольства Франції у різних країнах; стипендіальні програми «Ейфель» (для найбільш успішних кандидатів), «Копернік»³ (для молодих економістів та інженерів), «Дідро» (для дослідників гуманітарних наук).

Стипендії уряду Франції розділяють на кілька типів:

- стипендії для здобуття диплому, еквівалентного диплому магістра (третій цикл навчання) з будь-якої дисципліни. Стипендія призначається строком на 10 місяців студентам-магістрам чи спеціалістам для продовження навчання у французькому університеті.⁴ Формальних обмежень з

дисциплін немає, однак умовою є володіння французькою мовою, а також наявність листа від французького університету, який готовий прийняти кандидата або зацікавився його кандидатурою на момент участі в конкурсі. Крім того, як і у Німеччині, значення має і мотивація кандидата;

- стипендії для роботи над дисертацією (18 місяців або три наукових стажування у Франції по 6 місяців протягом трьох років). Ці стипендії розраховані на аспірантів до 30 років, котрі починають роботу над дисертаційним дослідженням;
- стипендії для навчання за магістерською програмою «n+i» для молодих інженерів, які мають диплом бакалавра чи магістра;
- короткострокові гранти для дослідників, наукова діяльність яких потребує спеціального стажування у Франції. Гранти надаються строком на 1–3 місяці та переважно для громадян СНД.

У Російській Федерації політика у сфері підтримки молодих учених направлена переважно на розвиток внутрішнього наукового потенціалу країни. Сьогодні

² Серед них: стипендії фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» (колективні дослідження європейської культурної пам'яті); стипендії докторської школи при Єнському університеті (12 докторських стипендій та 4 стипендії для тих, хто вже має докторський або еквівалентний йому ступінь у таких галузях: психологія, соціологія, економіка та прикладна етика); міжнародні стипендії від Парламенту Німеччини; стипендії Фондації Герди Генкель для молодих істориків з Росії, України, Молдови та Білорусі); стипендії для проходження аспірантури в Аспірантській школі імені Фрідріха Шлегеля (підтримка найкращих дисертаційних проектів в галузі порівняльного літературознавства з літературознавчих студій); семестрові стипендії Європейського університету Віадріна (Франкфурт-на-Одері, Німеччина); стипендії Бременської Міжнародної школи суспільних наук (20 докторантських та 6–8 постдокторських стипендій для здійснення дослідження в одній із дисциплін суспільних наук); стипендії програми Лео Бека (12 докторантських стипендій з німецько-єврейської історії); докторські стипендії від Кельнського університету (у сфері суспільних та економічних наук; місячний обсяг стипендії – 1 000 євро та ще додаткові соціальні та родинні пільги).

³ Програмою «Копернік» фінансується річне перебування у Франції 45 молодих інженерів і економістів з Центральної і Східної Європи (Болгарія, Грузія, Угорщина, Казахстан, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Румунія, Росія, Словенія та Україна). Безпосередньо навчання триває 7 місяців (близько 500 годин), потім ще 5 місяців проходить стажування на французькому підприємстві. Учасниками цієї програми можуть стати молоді спеціалісти, які вже мають повну вищу освіту і яким ще не виповнилося 30 років.

⁴ Можлива участь у конкурсі протягом останнього року навчання в українському вищому навчальному закладі.

найбільш відомими з російських грантів та стипендій для молодих учених є гранти Президента РФ для підтримки кандидатів та докторів наук.⁵ Організатором відповідних конкурсів для відбору претендентів є Міністерство освіти і науки РФ. У конкурсі беруть участь організації, що співпрацюють з молодими російськими вченими. Якщо науковцю потрібна додаткова експериментальна база або необхідно створити інші умови для проведення наукових досліджень, то до участі у виконанні робіт можуть бути залучені інші організації, які забезпечать виконання цих умов. Вік науковців на момент завершення гранту не повинен перевищувати 35 років для кандидатів наук і 40 років – для докторів наук.

На конкурсі можуть бути представлені роботи, пов'язані з розвитком тем кандидатських чи докторських дисертацій, які вирізняються науковою новизною та свідчать про помітний вклад у розвиток науки і техніки. Гранти Президента РФ виділяються на два роки на проведення фундаментальних і прикладних досліджень у різних галузях знань.⁶

Розмір гранту для кандидата наук складає 600 тис. рублів на рік, включаючи оплату праці його співвиконавців. До числа виконавців повинен входити як мінімум один молодий вчений (до 35 років) з числа студентів, аспірантів. Розмір оплати праці кандидата наук і його

співвиконавців не може перевищувати 360 тис. рублів на рік.

Розмір гранту доктора наук складає 1 млн рублів на рік, включаючи оплату праці його співвиконавців. До числа співвиконавців повинні входити не менше трьох молодих вчених (до 35 років) з числа студентів, аспірантів. Розмір оплати праці доктора наук і його співвиконавців не повинен перевищувати 600 тис. рублів на рік.

Крім грантів Президента РФ, у 2012 році засновано стипендії Президента Російської Федерації [1, 2] молодим ученим та аспірантам, що здійснюють перспективні наукові дослідження і розробки по пріоритетних напрямках модернізації російської економіки. Розмір стипендії становить 20 тис. російських рублів, надається на період до 3-х років. Стипендія призначається молодим науковцям до 35 років, які є громадянами РФ і мають публікації у провідних фахових виданнях або винаходи, корисні моделі, промислові зразки тощо. Так, на 2012 рік передбачено 500 стипендій, а починаючи з 2013 року – 1000 стипендій.

Слід зауважити, що російські молоді вчені з 2008 року мають змогу одержувати урядову премію за досягнення у сфері науки та інновацій (її розмір – 2,5 млн рублів). Існують також премії для молоді і від Російської академії наук.⁷ Власні стипендії і гранти для

⁵ У 2011 році гранти Президента Російської Федерації отримали 460 молодих науковців.

⁶ Зокрема: математика і механіка; фізика і астрономія; хімія, нові матеріали і хімічні технології; біологія, сільськогосподарські науки і технології живих систем; науки про Землю, екологію та раціональне природокористування; суспільні і гуманітарні науки; медицина; технічні та інженерні науки; інформаційно-телекомунікаційні системи і технології; воєнні та спеціальні технології.

⁷ Порядок присудження премій регламентується Додатком до Постанови Президії РАН від 24.12.2002 р. «Про медалі Російської академії наук з преміями для молодих вчених РАН, інших установ, організацій Росії та для студентів вищих навчальних закладів Росії». Премію РАН молоді науковці можуть одержати у таких галузях: математика; загальна фізика і астрономія; ядерна фізика; фізико-технічні проблеми енергетики; проблеми машинобудування, механіки та процесів управління; інформатика, обчислювальна техніка і автоматизація, загальна та технічна хімія; фізикохімія і технологія неорганічних матеріалів; фізико-хімічна біологія; загальна біологія; фізіологія; геологія, геофізика, геохімія і гірські науки; океанологія, фізика атмосфери, географія; історія; філософія, соціологія, психологія і право; економіка; світова економіка і міжнародні відносини; література і мова; розробка і створення приладів, методик, технологій і нової науково-технічної продукції наукового і прикладного значення.

молодих вчених у РФ встановлюють і деякі російські університети та фонди, міжнародні організації. Зазначимо, що досить часто молоді науковці з Росії одержують стипендії і гранти у країнах Європи та користуються програмами академічного обміну.

Російським фондом фундаментальних досліджень (РФФД) постійно проводиться конкурс наукових проєктів для молодих учених з країн СНД «Научная работа молодых ученых из стран СНГ в российских научных организациях». Так, у результаті конкурсу, проведеного в 2011 році, 8 українських молодих вчених, у тому числі 4 з наукових установ НАН України, стажувалися за грантами РФФД у російських наукових організаціях.

Вітчизняний досвід підтримки молодих учених. З метою вирішення актуальних проблем молодих учених, забезпечення їх активної участі в реалізації державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності, збереження і розвитку інтелектуального потенціалу в Україні з 1994 року запроваджено систему державних заходів щодо адресної підтримки талановитих молодих працівників, посилення мотивації молоді до роботи у науковій сфері. Спеціальні премії та стипендії для молодих учених, аспірантів, талановитих і активних студентів, що набули поширення в останні роки як на регіональному, так і загальнодержавному рівнях, виступають вагомим чинником активізації наукової діяльності молоді.

З 1994 року проводяться конкурси на здобуття стипендії Президента України для молодих учених [3] та стипендії НАН України для молодих учених [4]. Ці стипендії призначаються лише кандидатам наук та аспірантам строком на два роки, причому стипен-

дії НАН України надаються лише тим молодим науковцям, які працюють в установах НАН України.

З 1994 р. розробляється і вдосконалюється комплексна система підтримки молодих науковців, які працюють в установах НАН України. Вона включає щорічні премії за видатні досягнення у галузі природничих, технічних та гуманітарних наук, щорічні гранти для фінансування науково-дослідних проєктів молодих учених, стипендії, що присуджуються талановитим молодим науковцям тощо. Указом Президента України від 20 березня 1998 р. «Про відзначення 80-ліття Національної академії наук України» впроваджені заходи щодо залучення талановитої молоді у заклади НАН України (зокрема, підвищення розміру стипендій для молодих вчених, запрошення і поселення у м. Києві щорічно до 30 іногородніх молодих учених, відстрочка призову на військову службу молодих спеціалістів, випускників аспірантури, аспірантів, які направлені на роботу чи навчаються в організаціях НАН України).

Велика увага цим питанням приділяється і безпосередньо Президією НАН України. Комісія по роботі з молоддю НАН України проводить активну діяльність щодо закріплення талановитої молоді в академічних установах, у підготовці матеріалів до постанов Президії тощо [5, 6].

У наукових установах НАН України розвинені й інші форми фінансової підтримки наукових досліджень молодих учених та їх заохочення. У більшості наукових установ НАН України молодим науковцям призначаються премії та стипендії імені видатних учених. У результаті зусиль Західного наукового центру НАН України та Міністерства освіти і науки України,

для талановитих молодих учених і спеціалістів засновано 150 стипендій голови Львівської обласної державної адміністрації. Починаючи з 2001 р., за сприяння Комісії по роботі з молоддю НАН України встановлено 50 щорічних стипендій голови Київської міської державної адміністрації для обдарованої молоді, у тому числі наукової. У більшості наукових установах створено або відновлено ради молодих учених і спеціалістів та постійно діючі комісії по роботі з молоддю при вчених радах установ. Щороку присуджується по 14 премій НАН України для молодих учених і студентів вищих навчальних закладів. По кожному відділенню наук НАН України присуджується 1 премія для молодих учених (як НАН України, так і установ іншого підпорядкування) та 1 премія для студентів вищих навчальних закладів.

Починаючи з 2000 року в НАН України [7] було відновлено грантову підтримку талановитої наукової молоді. На сьогодні встановлено 100 грантів для фінансування проектів-переможців конкурсу. Конкурс проводиться раз на два роки, строк виконання гранту до 1,5 року.

Крім академічних форм підтримки, існують загальнонаціональні державні форми підтримки обдарованої наукової молоді. Серед них щорічна премія Президента України для молодих учених [8] – щороку присуджується 40 премій у розмірі 20 тис. грн. Також з 2007 року започатковано 20 Премій Верховної Ради України [9] найталановитішим ученим у галузі фунда-

ментальних і прикладних досліджень та науково-технічних розробок розміром у 20 тис.грн. Одночасно з Премією Верховної Ради були започатковані іменні стипендії Верховної Ради України [10] для найталановитіших молодих учених, вони надаються молодим докторам наук віком до 35 років строком на один рік. Талановиті молоді вчені також щороку відзначаються і Премією Кабінету Міністрів України [11] за особливі досягнення у розбудові України.

Посильний внесок у підтримку обдарованої наукової молоді робить і Державний фонд фундаментальних досліджень (ДФФД). Через ДФФД фінансуються гранти Президента України для підтримки наукових досліджень молодих учених [12] та гранти Президента України для докторів наук [13].

Розглянемо більш детально посадове та наукове зростання вчених, яким у жовтні 2000 року було присуджено стипендії Президента України для молодих учених⁸ та стипендії НАН України для молодих учених.⁹

Із 200 молодих учених, яким у 2000 році було присуджено *стипендії Президента України* (табл. 1), станом на 01.12.2010 року залишилося працювати в наукових установах НАН України 128 науковців або 64% від загальної кількості стипендіатів 2000-го року. Треба зазначити, що в цілому ситуація змінюється на краще, оскільки серед 200 стипендіатів 1994 року через 10 років залишилося працювати 118 науковців або 59%.

⁸ 200 щомісячних стипендій Президента України для молодих учених були започатковані у 1994 р., з 2009 р. додатково встановлено ще 100 таких стипендій.

⁹ 300 щомісячних стипендій НАН України для молодих учених було запроваджено у 1994 р., з 2007 р. додатково встановлено ще 20 таких стипендій.

Таблиця 1

Показники кар'єрного та наукового зростання науковців НАН України, які отримали стипендії Президента України для молодих учених у 1994 та 2000 роках, осіб

Склад стипендіатів	1994*	2004**	2000*	2010**
Усього стипендіатів, у тому числі:	200	118	200	128
– чоловіків	...	...	121	73
– жінок	...	...	79	55
Показники кар'єрного зростання:				
Заступники директорів	-	5	-	4
Вчені секретарі	4	3	1	5
Завідувачі відділів	-	6	-	3
Завідувачі секторами	-	...	-	2
Завідувачі лабораторіями	-	...	-	2
Заступники завідувачів відділів	-	...	-	2
Провідні наукові співробітники	1	12	-	15
Старші наукові співробітники	65	75	17	67
Наукові співробітники	67	11	48	17
Молодші наукові співробітники	23	3	38	10
Провідні інженери, інженери	1	-	11	-
Показники наукового зростання та наукових здобутків:				
Аспіранти	32	-	77	-
Докторанти	-	3	7	1
Доктори наук	-	25	-	20
Кандидати наук	...	19	100	32
Члени-кореспонденти НАН України	-	2	-	-
Лауреати державних премій у галузі науки і техніки	-	2	-	-
Лауреати премій Президента України для молодих учених	-	2	-	16
Лауреати премій НАН України імені видатних учених України	-	3	-	3

Примітки: * рік присудження стипендії; ** склад стипендіатів через 10 років;

Умовні позначки: «...» – відомості відсутні; «-» – явищ не було.

Джерело: дані авторів

За даними, одержаними від наукових установ НАН України, протягом 2000–2010 рр. з різних причин звільнилося 72 стипендіати Президента України 2000 року (рис. 1). Розподіл кількості звільнених до загальної кількості стипендіатів по кожній Секції НАН Украї-

ни виглядає таким чином: по установах Секції хімічних і біологічних наук – 46,7% (21 з 45 стипендіатів); по установах Секції фізико-технічних і математичних наук – 34,4% (45 з 131); по установах Секції суспільних і гуманітарних наук – 25,0% (6 з 24).

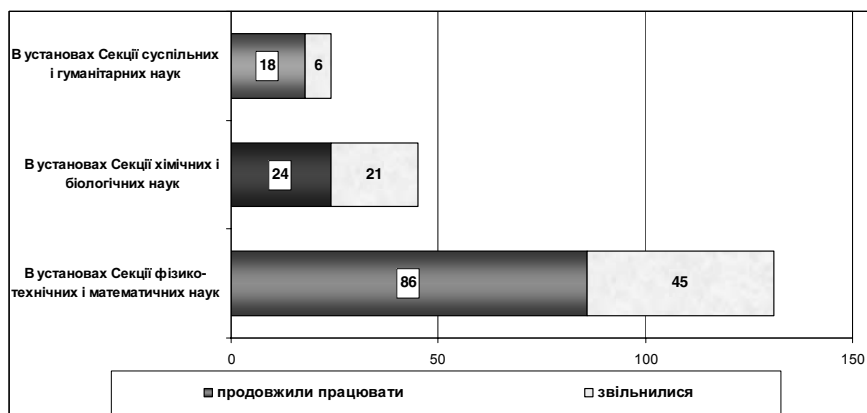

Рис. 1. Кількість стипендіатів Президента України 2000 року по Секціях НАН України (станом на 01.12.2010 року), осіб
Джерело: розрахунки авторів.

Динаміка посадового і наукового зростання 128 учених-стипендіатів, які залишилися працювати в установах НАН України, наведена у табл. 2.

Як бачимо, кар’єрний зріст у межах наукових посад більш активно відбувався у жінок, які мали науковий ступінь (зокрема зростання на одну та дві наукові

посади), а от серед аспірантів – в основному у чоловіків. Також набагато більше стипендіатів з числа чоловіків здобули науковий ступінь доктора наук (серед 20 науковців, які стали докторами наук протягом 2000–2010 років, 16 чоловіків, тобто 80%). Що стосується науково-керівних посад, то чоловіки теж були

Таблиця 2

Динаміка посадового та наукового зростання* серед науковців НАН України, які отримали у 2000 році стипендії Президента України для молодих учених, %

	Серед 128 стипендіатів	Серед 73 стипендіатів чоловіків	Серед 55 стипендіатів жінок
Наукова посада не змінилася	5,5	6,8	3,6
Зростання на одну наукову посаду	22,7	20,5	25,5
Зростання на дві наукові посади	18,0	12,3	25,5
Зростання на три наукові посади	3,9	4,1	3,6
Стали обіймати науково-керівні посади	14,1	15,1	12,7
Стали докторами наук	15,6	21,9	7,3
Перебували/перебувають у докторантурі	20,3	24,7	14,5
Аспіранти, які стали молодшими науковими співробітниками	7,0	8,2	5,5
Аспіранти, які стали науковими співробітниками	5,5	4,1	7,3
Аспіранти, які стали старшими науковими співробітниками	18,0	21,9	12,7

Примітка: * станом на 01.12.2010 року.
Джерело: розрахунки авторів.

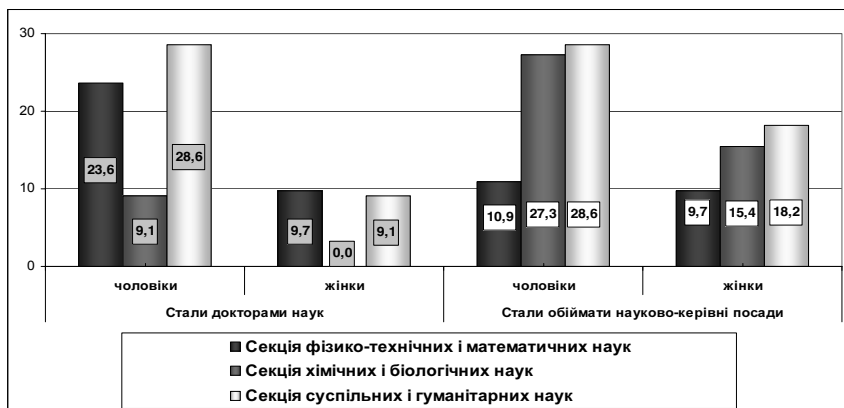

Рис. 2. Окремі показники наукового та кар'єрного зростання серед науковців НАН України, які отримали у 2000 році стипендії Президента України для молодих учених (станом на 01.12.2010 року), %
Джерело: розрахунки авторів

трохи «активнішими» у цьому питанні. Так, серед чоловіків науково-керівні посади стали обіймати 15,1% стипендіатів 2000 року (або 11 осіб), а серед жінок – 12,7% (або 7 осіб).

Цікавим виявився також факт, що в усіх трьох Секціях НАН України саме чоловіки з числа стипендіатів Президента України протягом 2000–2010 років частіше становилися докторами наук та стали обіймати науково-керівні посади (рис. 2).

У 2000 році також було присуджено 298 стипендій НАН України для молодих учених. Як видно з табл. 3, станом на 01.12.2010 року залишилося працювати в наукових установах НАН України 183 науковця (або 61,4% від загальної кількості стипендіатів 2000-го року). Для порівняння: серед 300 стипендіатів 1994 року через 10 років залишилося працювати 152 науковці (або 50,7%).

Упродовж 2000–2010 рр. з різних причин з установ НАН України звільнилися

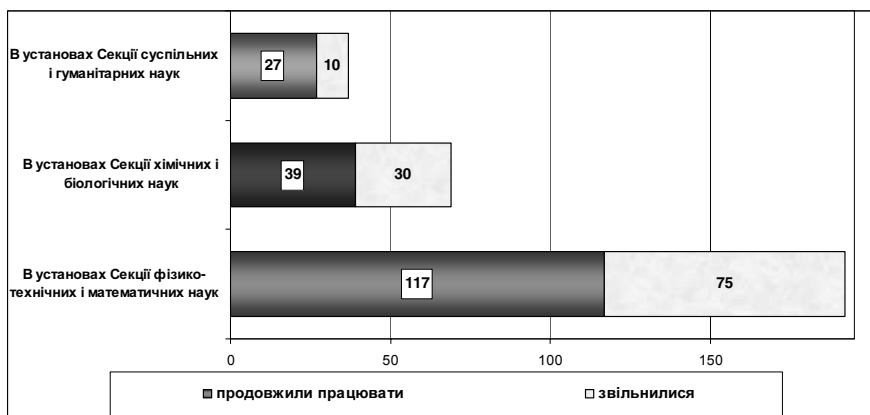

Рис. 3. Кількість стипендіатів НАН України 2000 року по Секціях НАН України (станом на 01.12.2010 року), осіб
Джерело: розрахунки авторів.

Показники кар'єрного та наукового зростання науковців НАН України, які отримали стипендії НАН України для молодих учених у 1994 та 2000 роках, осіб

Склад стипендіатів	1994*	2004**	2000*	2010**
Усього стипендіатів, у тому числі:	300	152	298	183
– чоловіків	...	...	185	66
– жінок	...	...	113	117
Показники кар'єрного зростання:				
Заступники директорів	-	1	-	2
Вчені секретарі	-	5	3	4
Завідувачі відділів	-	11	-	6
Завідувачі лабораторіями	-	...	-	1
Провідні наукові співробітники	-	5	-	7
Старші наукові співробітники	-	47	1	81
Наукові співробітники	...	31	30	44
Молодші наукові співробітники	...	8	86	26
Провідні інженери, інженери	...	...	96	8
Показники наукового зростання та наукових здобутків:				
Аспіранти	...	...	81	-
Докторанти	-	5	-	3
Доктори наук	-	11	-	11
Кандидати наук	...	61	69	111
Лауреати державних премій у галузі науки і техніки	-	1	-	16
Лауреати премій НАН України імені видатних учених України	-	2	-	-

Примітки: * рік присудження стипендії; ** склад стипендіатів через 10 років;

Умовні позначки: «...» – відомості відсутні; «-» – явищ не було.

Джерело: дані авторів.

115 стипендіатів 2000 року, у тому числі по Секціях НАН України (рис. 3): з наукових установ Секції хімічних і біологічних наук – 43,5% (30 з 69 стипендіатів); Секції фізико-технічних і математичних наук – 39,1% (75 з 192); Секції суспільних і гуманітарних наук – 27,0% (10 з 37).

Проаналізуємо основні показники посадового і наукового зростання 183 стипендіатів НАН України, які залишилися працювати в установах НАН України (див. табл. 4).

Кар'єрне зростання у межах однієї та трьох наукових посад відбувалося трохи активніше серед жінок, у межах двох на-

укових посад – в основному серед чоловіків (з 50 науковців, які «піднялися» на дві наукові посади, 38 чоловіків). Якщо порівняти активність здобуття наукового ступеня доктора наук, то серед докторів-стипендіатів НАН України 2000 року гендерного дисбалансу немає. Так, протягом 2000–2010 років стали докторами наук 11 осіб, з них 5 жінок та 6 чоловіків. Що стосується науково-керівних посад, то серед 66 жінок-стипендіаток науково-керівні посади стали обіймати 6 з них (або 9,1%), а серед 117 чоловіків – 8 (або 6,8%), тобто у відносному вимірі більш активними були все ж таки жінки.

Таблиця 4

Динаміка посадового та наукового зростання* серед науковців НАН України, які отримали у 2000 році стипендії НАН України для молодих учених, %

	Серед 183 стипендіатів	Серед 117 стипендіатів чоловіків	Серед 66 стипендіатів жінок
Наукова посада не змінилася	9,8	11,1	7,6
Зростання на одну наукову посаду	15,3	14,5	16,7
Зростання на дві наукові посади	27,3	32,5	18,2
Зростання на три наукові посади	15,8	15,4	16,7
Стали обіймати науково-керівні посади	7,7	6,8	9,1
Стали докторами наук	6,0	5,1	7,6
Перебували/перебувають у докторантурі	18,0	20,5	13,6
Аспіранти, які стали молодшими науковими співробітниками	3,8	5,1	1,5
Аспіранти, які стали науковими співробітниками	8,2	4,3	15,2
Аспіранти, які стали старшими науковими співробітниками	8,2	6,8	10,6

Примітка: * станом на 01.12.2010 року.
Джерело: розрахунки авторів.

Аналіз наукового та кар'єрного зростання стипендіатів НАН України (за гендерною ознакою, у відносному вимірі) показав, що протягом 2000–2010 років саме жінки в усіх трьох Секціях НАН України частіше здобували науковий ступінь доктора наук (рис. 4). Також жінок більш активно призначали на на-

уково-керівні посади (за винятком установ Секції фізико-технічних і математичних наук).

Проаналізуємо динаміку здобуття наукових ступенів серед стипендіатів Президента України та НАН України. Нагадаємо, що серед 200 молодих науковців, які у 2000 році отримали стипендію Пре-

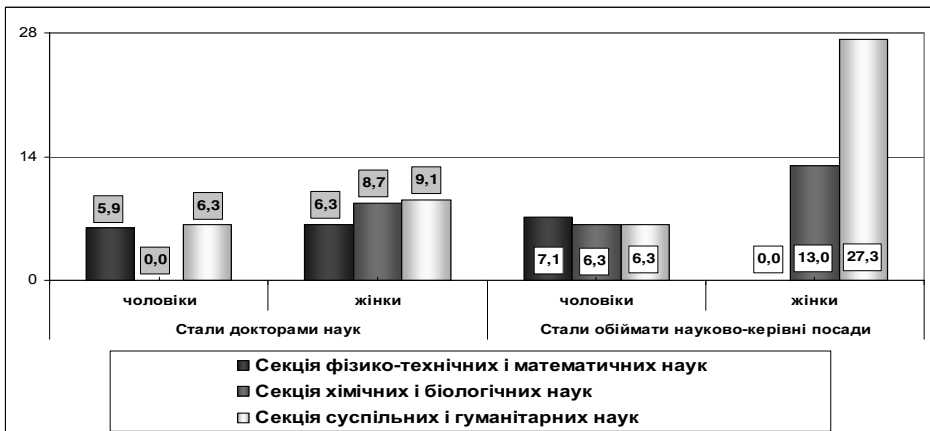

Рис. 4. Окремі показники наукового та кар'єрного зростання серед науковців НАН України, які отримали у 2000 році стипендії НАН України для молодих учених (станом на 01.12.2010 року), %

Джерело: розрахунки авторів.

Деталізація здобуття наукового ступеня кандидата наук серед стипендіатів Президента України та НАН України для молодих учених

	Стипендія Президента України для молодих учених			Стипендія НАН України для молодих учених		
	стали кандидатами наук після 2000 р., осіб	загальна кількість стипендіатів 2000 р., осіб	кандидати наук у % до загальної кількості стипендіатів 2000 р.	стали кандидатами наук після 2000 р., осіб	загальна кількість стипендіатів 2000 р., осіб	кандидати наук у % до загальної кількості стипендіатів 2000 р.
Усього по трьох Секціях НАН України	32	200	16,0	111	298	37,2
Секція фізико-технічних і математичних наук	26	131	19,8	69	192	35,9
Секція хімічних і біологічних наук	5	45	11,1	29	69	42,0
Секція суспільних і гуманітарних наук	1	24	4,2	13	37	35,1

Джерело: розрахунки авторів.

зидента України, 100 стипендіатів (50%) на той час вже були кандидатами наук. Протягом 10 років докторами наук стали 20 осіб або 10%. Серед 298 стипендіатів НАН України 69 осіб (23,2%) мали науковий ступінь кандидата наук, а докторами наук протягом 10 років стали 11 осіб (3,7%).

Як видно з табл. 5, протягом 2000–2010 років 37,2% стипендіатів НАН України здобули науковий ступінь кандидата наук, причому активне наукове зростання молодих учених відбувалося в усіх трьох Секціях НАН України. Найвищий показник зафіксовано в установах Секції хімічних і біологічних наук, де серед 69 стипендіатів захистили кандидатські дисертації 29 осіб (або 42,0%).

Що стосується стипендіатів Президента України, то кандидатами наук за

10 років серед них стали 16,0% молодих учених. Найвищий показник зафіксовано в установах Секції фізико-технічних і математичних наук, де серед 131 стипендіата захистили кандидатські дисертації 26 осіб (або 19,8%).

Отже, система державних заходів щодо підтримки та заохочення талановитих молодих учених НАН України в цілому довела свою ефективність, оскільки не тільки посилює мотивацію до роботи у науковій сфері, а й сприяє збереженню і розвитку інтелектуального потенціалу нашої країни.

Разом з цим, ця система створювалася та досі існує на особливих засадах, оскільки продовжує виконувати ту саму роль матеріального та мотиваційного чинників, які не виконує система оплати праці наукових працівників.

З іншої сторони, умови одержання більшості стипендій для молодих учених базуються на доведенні досягнутих високих результатів, а не на можливості молодого науковця отримання їх в майбутньому. В результаті стипендії для молодих учених отримують особи, які вже закінчили або закінчують найближчим часом підготовку дисертаційного дослідження.

А «початківці» в науці не можуть навіть претендувати на таку підтримку.

На думку деяких експертів, існуюча на сьогодні в Україні система грантів та стипендій для талановитої молоді має ще одну ваду — внаслідок недостатньої розвиненості та недостатнього поширення вона характеризується епізодичністю отримання та малою вірогідністю одержання її вдруге.

1. Указ Президента Российской Федерации от 13 февраля 2012 г. № 181 «Об учреждении стипендии Президента Российской Федерации для молодых ученых и аспирантов, осуществляющих перспективные научные исследования и разработки по приоритетным направлениям модернизации российской экономики».

2. Постановление Правительства Российской Федерации от 7 июня 2012 г. № 563 «О назначении и выплате стипендии Президента Российской Федерации молодым ученым и аспирантам, осуществляющим перспективные научные исследования и разработки по приоритетным направлениям модернизации российской экономики».

3. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 серпня 1994 р. № 582 «Про стипендії Президента України для молодих учених».

4. Постанова Президії НАН України від 28 квітня 1994 р. № 114 «Про Положення про стипендії для молодих учених».

5. Постанова Президії НАН України від 23 червня 1999 р. № 206 «Про перелік заходів щодо поповнення установ НАН України науковою молоддю та посилення роботи з молодими вченими і спеціалістами НАН України».

6. Постанова Президії НАН України від 16 лютого 2001 р. № 43 «Про стан та невідкладні заходи щодо залучення та закріплення наукової молоді в НАН України».

7. Постанова Президії НАН України від 05.03.2000 № 64 «Про проведення конкурсу проектів науково-дослідних робіт молодих учених НАН України» (із змінами, внесеними згідно з постановою Президії НАН України від 11.04.07 №101).

8. Указ Президента України від 12.06.2000 №779 «Про Положення про щорічну премію Президента України для молодих вчених».

9. Постанова Верховної Ради України від 16.03.2007 № 775-16 «Про Премію Верховної Ради України найталановитішим молодим ученим в галузі фундаментальних і прикладних досліджень та науково-технічних розробок».

10. Постанова Верховної Ради України від 16.03.2007 № 774-16 «Про встановлення іменних стипендій Верховної Ради України для найталановитіших молодих учених».

11. Постанова Кабінету Міністрів України від 21.11.2007 №1333 «Про Премію Кабінету Міністрів України за внесок молоді у розбудову України».

12. Указ Президента України від 24.12.2002 №1210 «Про положення про порядок надання грантів Президента України для підтримки наукових досліджень молодих учених».

13. Указ Президента України від 17.06.2009 №446 «Про Положення про щорічні гранти Президента України докторам наук для здійснення наукових досліджень».

Одержано 21.09.2012

Е.В. Макарова, Ю.В. Горемыкина, Г.Я. Рудый, А.В. Бахонский, А.Е. Дуброва

СТИПЕНДИАЛЬНЫЕ ФОРМЫ ПОДДЕРЖКИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ НАН УКРАИНЫ

Анализируется роль государственных форм поддержки молодых ученых Национальной академии наук Украины в привлечении и закреплении талантливой научной молодежи в научных учреждениях НАН Украины. Отдельное внимание уделено зарубежному опыту поддержки молодых ученых.